

Тема 4. Витоки і розвиток політичної думки в Україні

Зародження і розвиток української політичної думки є невід'ємною частиною національної інтелектуальної скарбниці. З'ясування передумов виникнення цього феномену, аналіз провідних ідей, сформульованих визначними українськими мислителями на стадії еволюції національної суспільно-політичної, морально-етичної традиції має велике значення для з'ясування поступу національної духовної культури, процесу формування сучасних державотворчих орієнтацій.

4.1. Політична думка Київської Русі

Основними суспільно-політичними ідеями в Київській Русі були погляди на походження держави, князівської влади, правове регулювання суспільних відносин, стосунки між церквою і державою, проблеми єдності та суверенності політичної влади, об'єднання розрізнених удільних князівств навколо великого князя київського, самостійності й незалежності Русі тощо. Головними проблемами політичної думки цього періоду були дві: рівноправність Русі з іншими державами, передусім з Візантією, та необхідність об'єднання руських земель для збереження держави перед зовнішньою загрозою.

“СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ” митрополита ІЛАРІОНА.

Вихідною проблемою “Слова” Іларіона є питання про співвідношення закону та істини (благодаті). У традиціях релігійної літератури під законом автор розумів Старий Заповіт, а під істиною – Новий.

Закон Іларіон трактує як певну зовнішню настанову, що регулює примусовими методами діяльність людей на час до досягнення ними істини. Істина, благодать є певним внутрішнім контролером людської поведінки згідно з волею Божою.

Іларіон чітко висловлює свої симпатії до монархії як форми державного правління. Вважав, що влада повинна концентруватись у руках мудрого правителя, який задовольняв би певні умови: пам'ятав, що несе відповідальність за підданих перед Богом; здійснював владу на основі закону і справедливості, а не сваволі; був милостивим до підданих.

КИРИЛО ТУРОВСЬКИЙ. Проблема співвідношення церковної та світської влади на початку XII ст. привернула увагу єпископа Кирила Туровського. Він обстоював єдність цих гілок суспільної влади, ідею “одного володаря”, закликав до єднання Русі. Ці ідеї він виклав у “Кирила ченця притчі про людську душу, і про тіло, і про порушення Божої заповіді, і про страшний суд, і про муки”, “Повісті про сліпого і кульгавого”, а також в інших творах.

“ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ” монаха Києво-Печерської лаври НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ.

Одним із найважливіших питань політичного характеру є проблема рівності Київської Русі з іншими європейськими державами. Особлива увага в “Повісті...” приділяється обґрунтуванню законності й необхідності князівської влади. Автор подає схему колективного володіння Київською Руссю князівським родом Рюриковичів.

Ідея єдності руських земель розглядається передусім як духовна, котру забезпечує християнська церква. Що стосується політичної єдності, то вона виявляється у єдності Київської Русі як спільної власності князів-братів, які мусять слухатися порад київського князя як старшого серед рівних. Причиною княжих міжусобиць у “Повісті...” вважається “спокутування” дияволом людей, а тому міжусобні війни і їх зачинателі є неправедними і гріховними.

“РУСЬКА ПРАВДА” князя ЯРОСЛАВА МУДРОГО (1019–1054).

Офіційну політико-правову ідеологію тих часів було закріплено в першій пам’ятці права – “Руській правді”, де викладено норми, що регулювали ранньо феодальні відносини.

“Руська правда” складалася з трьох частин: “Правди Ярослава”, “Правди Ярославичів” (1073–1076) та широкої редакції “Руської правди” (початок XII ст.). Закони Ярослава високо цінували людське життя, честь, осуджували злодіїв та вбивць. Головними цілями співжиття проголошувались особиста безпека і невід’ємність власності. За насильницькі дії визначали особливу плату до казни – штраф, можна було відкупитися грішми. Смертної кари не було. Пильно захищалася власність; за певних умов навіть виправдовувалось убивство злодія. Найтяжчі кари, аж до вигнання з рідної землі, встановлювались за крадіжку коней і підпал.

“Руська правда” регулювала також майнові відносини між людьми, стосунки між батьками й дітьми. Введені нею закони тривалий час регулювали суспільні відносини в Київській Русі і, як вважається, де в чому були гуманнішими, ніж сучасне законодавство.

“ПОВЧАННЯ” князя ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА (1053–1125).

“Повчання” написано у формі заповіту-звернення Володимира Мономаха до своїх синів. У ньому узагальнено досвід князя за час перебування його на київському престолі. Цей досвід він намагається передати своїм синам. В автобіографічній частині твору подається ідеалізована картина державної діяльності та ідеальний образ князя-правителя, який має керуватися християнськими заповідями, моральними нормами і принципами. Саме це передусім Мономах заповідає дітям, подекуди, за традицією того часу, майже дослівно наслідуючи своїм текстом Біблію.

Крім моральних настанов, “Повчання” містить також практичні вказівки щодо керівництва державою, управління підданими, правил поведінки з ними в деяких типових ситуаціях, зокрема під час війни. За політичними традиціями слов’янства князь був не тільки правителем і воєначальником, а й верховним суддею в державі. Мономах звертає особливу увагу своїх синів на дотримання ними закону та принципів справедливості й милосердя. При цьому князь не лише сам має бути справедливим і милостивим, а й вимагати цього від підлеглих. Він мусить дбати про них, особливо про знедолених і беззахисних.

“СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ” (1187).

У цій поемі знайшла своє відображення низка актуальних політичних проблем.

В обстановці загострення міжусобної боротьби розповідається про локальне явище – похід новгород-сіверського князя Ігоря 1185 р. в половецький степ і його воєнну поразку. Невідомий автор “Слова...” у поетичній формі робить спробу сформулювати ряд узагальнюючих висновків. Головну причину тяжкого становища Русі він убачає в міжусобній боротьбі руських князів. Основний політичний зміст зосереджений у так званому золотому слові великого київського князя Святослава. Звертаючись до бояр і князів, він говорить, що головна провина Ігоря та причина його поразки полягає в тому, що той пішов на половців “собі слави шукати”, а не захищати інтереси всієї держави. Автор “Слова...” наголошує, що для князя недостатньо бути вправним воєначальником, потрібно ще й уміти побачити загальнодержавний інтерес і підпорядкувати йому особистий.

Виходячи з вищевикладеного, підкреслимо, що в пам’ятках літератури Київської Русі знайшли відображення найгостріші проблеми соціально-політичного життя тогочасного суспільства: покріплення державності, збереження єдності першої слов’янської держави, обстоювання її міжнародного авторитету, вирішення проблеми співвідношення світської та церковної гілок влади.

4.2. Ідеї політичного та національного відродження України XVI – XVIII ст.

Упродовж довгого часу українському народові доводилося витримувати тяжкі випробування. Спершу предки українців зазнали монголо-татарської навали, потім Україну захопила Литва, але найтяжчим виявився гніт Польщі, що супроводжувався релігійними утисками. Національно-релігійне поневолення негативно впливало на розвиток політичної думки в Україні, гальмувало його. Носіями реформаційних і гуманістичних поглядів того часу були переважно світські феодала та нижчі прошарки духовенства.

СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ-РОКСОЛАН (1515–1567 рр.) – один з перших представників реформаційного розуміння суті суспільних і політичних процесів в Україні XVI ст.

У його працях “Про турецьку загрозу”, “Про народне право”, “Напучення польському королю” викладено погляди мислителя на походження і сутність держави, аналіз форми державного правління. Його ідеалом була освічена монархія, обмежена законом. Мету держави мислитель визначав, як гарантію прав і користі кожного індивіда, відносно якого держава має низку обов’язків. Станіслав Оріховський – Роксолан був прибічником теорії природного права. Людські закони мають відповідати природним і змінюватися в разі їх невідповідності. Вся діяльність монарха повинна бути спрямована на створення умов життя, які відповідали б природному праву.

В своїй державно-правовій концепції Станіслав Оріховський – Роксолан значну увагу приділяв законіві, його суспільному значенню. Він ставив закон на найвищій щабель суспільних відносин, намагався довести, що закон у державі – вищий від короля. Ідея обмеження королівської влади законом була дуже великим досягненням в українському національному політично – правовому вченні того часу.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ (між 1545 – 1550 – після 1620 рр.) – творив свій суспільний ідеал, основними аспектами якого були питання рівності свободи людини й народу.

І. Вишенський прагнув усунути превалювання світської влади, оперти її на все світське життя на засади християнської віри, очищеної від католицизму. Він був переконаний, що християнська віра у своїй духовній чистоті містить демократичні основи рівності, свободи і

справедливості, а насильство, деспотизм і тиранія є наслідками світського життя, багатства й розкоші, бажання необмеженої влади.

Обстоювання свого суспільного ідеалу І. Вишенський почав із викриття узурпованого права абсолютної влади папи Римського. Мислитель дійшов висновку, що папа ігнорує природні права, що знайшли своє втілення у Святому Письмі, захищав положення про природну рівність людей.

На думку Івана Вишенського, успіх у визволенні від гніту й побудови держави залежить від вирішення трьох взаємопов'язаних проблем: очищення релігії від католицизму, повернення до ранньо християнських демократичних істин православного християнства, відновлення освіти й науки, відмови від схоластичної католицької науки та духовного засобу зміцнення абсолютної влади папи Римського, відродження української мови, відмови від накинutoї католицькою церквою латині.

ПЕТРО МОГИЛА (1574–1646 рр.) – видатний діяч православної церкви. У його політичних поглядах ключову увагу приділено питанням співвідношення церкви й держави.

Щодо походження влади П. Могила закликав, що вона дається від Бога, перед яким вона й підзвітна у своїх діях. Верховна державна влада, згідно концепції П. Могили, діє у трьох напрямках: політичному, мирському, духовному.

Політичні та мирські справи мислитель ставив на перше місце. Сюди він відносив управління, суд, законодавство. Вважав за необхідне разом із внутрішніми політичними проблемами вирішення питань зовнішньої політики, захисту суверенітету країни. Закон у політичному вченні Петра Могили – дар Божий. Відомі людству закони він поділяв на три групи; при цьому на перше місце він ставив „закон натури”, що мабуть слід розуміти як природній закон. П. Могила вважав, що законіві мусять коритися всі, в тому числі й цар, який їх створює.

Загалом у XVI–XVII ст. в Україні окреслилося значне відставання політичної теорії від рівня політичної свідомості народу, що засвідчила практична державотворча діяльність. Тогочасні богословські та світські мислителі приділяли увагу проблемам людини не як політичної особи, а як найвищого творіння Бога. Проблеми держави і права рідко потрапляли в їх поле зору, внаслідок чого національна державницька ідея протягом тривалого часу, навіть у період визвольної війни 1648–1654 рр., визрівала стихійно – від боротьби еліти за власні привілеї, “суверенітет” і велич особистої булави – до гасел автономії або

“незалежності” України обов’язково під чийось протекторатом. Практично ніхто з українських політичних проводирів не ставив за мету досягнення справжніх суверенітету, самостійності.

Поступово у політичній думці України стали поширюватися популярні в ті часи у Західній Європі ідеї суспільного договору, природного права, конституціоналізму, що застосовувалися до місцевих умов.

Власне політична думка цього періоду дещо збагатила арсенал українського уявного конституціоналізму, започаткованого першими офіційними документами конституційного характеру – Зборівським договором 1569 р. та Білоцерківським 1651 р. Наступні статті-конституції (Березневі 1654 р., Переяславські 1659 р., Батуринські 1663 р., Московські 1665 р., Глухівські 1669 р., Конотопські 1672 р., Переяславські 1674 р. та Коломацькі 1687 р.) унормовували факт української автономії й визначали порядок утворення та компетенцію органів політичного управління Україною, права й обов’язки гетьмана та старшини.

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ. В першій половині XVI ст. значна частина українського козацтва стала зосереджуватись у низов’ях Дніпра, створюючи тут свої укріплені пункти – “засіки”. Сукупність цих засік пізніше дістала назву “Запорозька Січ”. У 50-х роках XVI ст. князь Дмитро Вишневецький при сприянні польсько-литовського уряду побудував на острові Хортиця укріплений замок. За задумом уряду цей замок повинен був служити опорним пунктом у боротьбі проти нападу турків і татар, а також засобом підкорення запорозьких козаків владі феодалів. Пізніше Хортицьким замком оволоділи козаки і він став одним з укріплених пунктів Запорозької Січі.

Запоріжжя стало зародком нової української державності. Козаки створили органи влади, які поступово зосереджувалися в руках козацької адміністративної та судової влади. Остання поширювалась як на козаків, так і на тих людей, що мешкали за межами Запоріжжя в укріпленнях – “паланках”.

Військова рада – вирішувала найважливіші питання військового та політичного характеру, які розглядалися на засіданнях. Згідно із звичаєвим правом на них міг бути при сутнім будь-який козак. Збиралася Військова рада тоді коли для вирішення того чи іншого питання потрібна була воля всього товариства, але два рази на рік – 1 січня і 1 жовтня – вона збиралася обов’язково.

До компетенції Військової ради входило вирішення найважливіших державних питань як воєнних, так і політичних: вона вибирала гетьмана і генеральний уряд і мала право їхнього усунення, вирішувала всі питання зовнішньої політики, відсилала посольства, приймала послів, здійснювала правосуддя. Право на участь в ній мали всі козаки. Починаючи з 1649 р. Військова рада скликається рідко. Є відомості про одну раду в 1650 р., дві – в 1651 р., декілька – в 1653 р. і ще одну (останню) в січні 1654 р. – в Переяславі. Одночасно з падінням ролі Військової ради зростає значення старшинських рад. І хоча це був дорадчий орган при гетьмані, його рішення були обов'язковими для нього.

Система управління складалася з трьох ступенів: Генерального, полкового та сотенного урядів.

Генеральний уряд був центральним органом управління. Він очолював всю систему управління і був постійно діючим органом.

Генеральний уряд обирався Військовою радою. Очолював Генеральний уряд гетьман: як глава держави, вищий суддя та верховний головнокомандуючий, законодавець, оскільки він видавав універсали – нормативні акти, обов'язкові для виконання на всій території України.

Генеральний уряд був вищим розпорядчим, виконавчим та судовим органом держави.

Окрім гетьмана, до Генерального уряду входили генеральні старшини, які керували окремими галузями управління.

Найближчою до гетьмана державною особою був **генеральний писар**. Він керував зовнішніми відносинами та канцелярією, через яку проходили всі документи як до гетьмана, так і від нього.

Генеральний обозний, генеральний осавул та генеральний хорунжий займались військовими справами, відповідали за боєздатність війська та його матеріальне забезпечення.

Генеральний бунчужний охороняв знаки гідності гетьмана та Війська Запорізького, а також виконував окремі доручення гетьмана.

Генеральний суддя був вищою апеляційною інстанцією за відношенням до полкових та сотенних судів.

Генеральний підскарбій очолював фінансову систему держави.

Перераховані державні особи склали раду генеральної старшини, яка з часом витісняє Війскову раду.

Існували також ради на рівні куренів, які звали "**сходками**", і вони збиралися для вирішення питань місцевого значення. Для таких же цілей скликали і сходки в паланках.

Підкреслимо такий факт: на Запорізькій Січі державна система народилася з військової організації, тому державні органи, адміністративно-територіальна система, посади були як військовими одиницями, так і державними. Кошовий отаман (гетьман), військовий суддя і військовий писар склали так звану військову старшину. Вони обиралися Військовою радою щорічно 1 січня. В мирний час військова старшина виконувала адміністративні та судові функції, а під час військових походів очолювала Запорізьке Військо, передаючи свої повноваження *наказній старшині*.

Кіш очолював виборний кошовий отаман. Йому допомагали виборний суддя, писар, обозний, осавул, хорунжий.

Кошовий отаман (гетьман) зосереджував у своїх руках вищу військову, адміністративну і судову владу. Його влада не була абсолютною: він звітував перед Військовою радою, його повноваження обмежувалися річним терміном перебування на посаді.

Військовий суддя був другою службовою особою на Запоріжжі. Він здійснював суд над козаками і призначав начальника артилерії.

Військовий писар завідував канцелярією і вів всі письмові справи Запоріжжя.

Військовий осавул слідкував за дотриманням козаками порядку в Січі, відав охороною кордонів, заготівлею продовольства для війська тощо.

Під кінець XVI ст. на Запоріжжі вже існувало військо зі стрункою організацією. Очолював його кошовий отаман (пізніше – гетьман). Основною військовою одиницею був полк з 500 мушкетів. Полк поділявся на сотні, а ті в свою чергу – на десятки. Посади кошового отамана (гетьмана), полковника, сотника, отамана, який командував десятком (пізніше – курінного отамана), були виборними. У своїх грамотах і листах вони титулували себе “Військом Запорізьким”. Основну його частину складала піхота. Військо мало гармати. Рядовий козак був озброєний мушкетом, пістолетом, шаблею, ножем, списом, іноді використовувався лук і стріли.

Чисельність Запорізького війська не була сталою. На кінець XVI ст. воно нараховувало близько 15 тис. козаків. Січ мала також свій флот, який складався з великих човнів – чайок або байдаків. Військо Запорізьке мало свою печать – герб із зображенням козака з рушницею на плечі, з шаблею та списом, застромленим у землю поруч з постаттю козака. Січова корогва (прапор) була червоного (малинового) кольору:

на лицьовому боці був зображений в білий колір св. Архангел Михайло, а на зворотньому – білий хрест, оточений небесними світилами.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (1595–1647) – народився в Чигирині, в сім'ї дрібного українського шляхтича. Закінчив одну з київських шкіл, потім Львівську єзуїтську колегію, де дістав ґрунтовні знання з історії, географії, юриспруденції. Крім рідної української, добре володів польською, латинською та турецькою мовами, розумів по-татарськи. З молодих літ опанував військову справу. Б. Хмельницький першим почав усвідомлювати необхідність свободи українства з орієнтацією спочатку на створення козацької територіально-політичної автономії У складі Речі Посполитої, а згодом (після перемог у 1648–1649 рр.) – на політичну самовизначеність України у межах Давньоруської держави на чолі з єдиновладним, самодержавним гетьманом-монархом. Та наступні поразки змусили вождя першої української національно-визвольної революції повернутися до ідеї автономії, але вже під протекторатом Росії.

Наприкінці життя Б. Хмельницький, уклавши договір з Росією, Туреччиною, Кримом, Семигородщиною, Швецією, продемонстрував наступникам приклад “політичного маневрування” між сусідами, наслідуваний більшістю гетьманів аж до І. Мазепи і П. Орлика. Однак вони не були підкріплені політичною майстерністю гетьманів, мудрістю, далекоглядністю оточуючої їх політичної еліти, нерідко межували з невваженістю, політичною бездарністю, політичним авантюризмом. Така політична еквілібристика призводила до подальшого знесилення української автономії, поглиблення бідунів народу, особливо селянства, братовбивчих війн, самознищення політичної еліти, поділів і перерозподілів української землі, безперервних спустошливих іноземних навал.

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА.

ПИЛИП ОРЛИК (1672–1742) був генеральним писарем гетьмана України Івана Мазепи – другою за посадою особою в державі. 5 травня 1710 р. у м. Бендерах П. Орлик був обраний козацькою радою гетьманом України. Він неодноразово робив спроби за допомогою союзників домогтися незалежності України.

Найвідомішим політико-правовим документом часів гетьманування П. Орлика є договір між ним та старшиною й запорозькими козаками “Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького”, укладений 16 квітня 1710 р. на козацькій раді в Бендерах. Розроблений групою козацьких старшин на чолі з

П. Орликом, цей договір відомий як “Конституція Пилипа Орлика”, або “Бендерська Конституція”.

Конституція складається з двох частин. У вступній частині стисло подана історія козацтва від попередників київського князя Володимира Великого до часів Б. Хмельницького та І. Мазепи, а також обґрунтовується необхідність прийняття конституції для запобігання деспотизму правителів.

Основна частина конституції містить статті, в яких ідеться про державний устрій України як козацької держави. Зміст цих статей полягає в наступному:

- в Україні відновлюються права православної церкви, яка повертається під юрисдикцію константинопольського патріарха;

- відновлюються і проголошуються недоторканими давні кордони козацької держави;

- відновлюються давні права Запорозької Січі, їй повертаються землі та маєтності, відібрані царськими указами, а побудовані Росією на її території фортеці мають бути знесені;

- всі поточні державні справи вирішує гетьман спільно з радою генеральної старшини;

- основоположні питання державного життя вирішує генеральна рада, яка складається з гетьмана, генеральної старшини, цивільних полковників та козаків (по одному від кожного полку) і збирається тричі на рік – на Різдво, Великдень і Покрову;

- державні службовці повинні обов'язково складати присягу на вірність Батьківщині та гетьману;

- старшина й рада мають право виступати проти гетьмана, якщо він порушує закони;

- справи про кривду та провини генеральної старшини розглядаються генеральним судом, який не підпорядковується гетьману;

- генеральна старшина звітує перед гетьманом про свою роботу;

- державний скарб відокремлюється від гетьманського й передається в управління генерального підскарб'я;

- на утримання гетьмана призначаються окремі землі;

- полковники, сотники та інші посадові особи обираються вільними голосами і затверджуються гетьманом;

- гетьман має контролювати розумність податків і повинностей, від них звільняються козацькі вдови, сироти та їхні господарства;

● проводиться ревізія державних земель, якими користується старшина, відновлюється законність у користуванні суспільним надбанням і встановлюється рівність у виконанні державних обов'язків.

Конституція П. Орлика не набула чинності, вона залишилася лише проектом політико-правового документа. Тому некоректно “її вважати першою українською конституцією”, “першою у світі демократичною конституцією”, подавати її як попередника прийнятої у 1787 р. Конституції США – першого в історії чинного основного закону держави.

Конституція містить низку демократичних і прогресивних ідей: обмеження влади гетьмана, представницьке управління, поділ державної влади, закріплення прав і свобод особи, справедливість у розподілі суспільних благ, підтримка соціально незахищених верств населення тощо. Та найбільше значення конституції полягає в тому, що в ній здійснено всебічне (історичне, політичне і правове) обґрунтування ідеї незалежності України як суверенної держави. Починається конституція з урочистої декларації про те, що “Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування”.

КИЄВО-МОГІЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ – перший вищий навчальний заклад в Україні. Її діячі зробили значний внесок у розвиток вчення про державу та її взаємовідносини з церквою. Багато вихованців академії обіймали важливі посади як у гетьманській адміністрації, так і на царській службі, де вони нерідко ставали запеклими прихильниками самодержавства.

СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ (1658–1722) – навчався і викладав у Києво-Могилянській академії. Відомий також як автор праці “Камінь віри” (1715) та численних проповідей.

На його думку, як у колісниці є чотири колеса, так і в суспільстві є чотири чини. Перше “колесо”, перший чин – аристократія: князі, бояри, вельможі, царські радники; друге “колесо” – військові; третє “колесо” – духовенство, а четверте – це “люди простонародні”: міщани, купці, художники, ремісники, селяни-землероби. В обох випадках – і з “пірамідою”, і з “колісницею” – йдеться про аристократично-мілітаристичну державу, де на верхніх владних щаблях перебувають царські вельможі, генералітет та офіцерство. Духовна знать, що освячує таку структуру, знаходиться на третьому місці.

Захищаючи інтереси церкви, він обстоював її владу в духовному житті суспільства, відкрито виступав проти заходів держави з

обмеження церковного впливу в суспільному житті, підпорядкування церковних справ світській владі.

С. Яворський ставив собі за мету пристосувати російське православ'я до нових соціально-політичних умов, що формувалися в Росії. Він намагався раціоналізувати православ'я, пристосовуючи деякі його догмати до католицизму.

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ (1681–1736) – один із найвідоміших діячів Києво-Могилянської академії. З 1705 р. викладав у Києво-Могилянській академії, а в 1710 р. став її ректором. Є автором ряду політико-теоретичних трактатів, зокрема “Правда волі монаршої”, “Слово про владу і честь царську” (1718), “Духовний регламент” (1720). Найвагомим його внеском у розвиток політичної думки є розробка концепції держави освіченого абсолютизму.

У своїх політичних поглядах Ф. Прокопович виходив з того, що існують три основних форми державного правління: демократія, аристократія і монархія. Найкращою з них, на його гадку, є монархія. Вона відповідає людській природі, бо як батьки піклуються про дітей, так і монарх дбає про підданих. Спираючись на різновиди теорії суспільного договору, Ф. Прокопович доводив, що в додержавному стані були добро і зло, мир і війна, любов і ненависть. Природним для людини є творення добра, до чого спонукає її совість. Для охорони цього та інших природних законів потрібна сила, якою є державна влада.

Державна влада виникає в результаті передання народом шляхом договору своєї волі монарху. А сама народна воля впливає з волі Бога. Всяка влада є від Бога, і треба їй підкорятися, християнський закон бунтувати забороняє. Таким чином влада монарха у Ф. Прокоповича набуває абсолютистського характеру.

Верховна влада у своїй діяльності повинна мати за мету загальну користь, дбати про добробут народу, державну безпеку, мир, внутрішній порядок, правосуддя, освіту тощо. Монарх як носій верховної влади в державі діє відповідно до природних законів, стоїть над усіма громадянськими законами. Усі його дії, спрямовані на загальнонародну користь, виправдовуються. Ідеалом Ф. Прокоповича була сильна держава, на чолі якої стояв би самодержець – освічений монарх, “філософ на троні”, що дбає про інтереси народу. Освічений абсолютизм, засновником якого він фактично являвся, освіту й розвиток наук Прокопович розглядав як основу історичного прогресу, джерело сили держави й добробуту народу.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА (1722–1794). Початок творчості Григорія Сковороди припадає на добу Гетьманщини. Головною і найвищою наукою філософ вважав науку про людину та її щастя. Щастя людини, на думку мислителя, полягає в свободі бути людиною в вищому духовному розумінні. Вчений мріяв про справедливе суспільство про “горню” духовну республіку. Григорію Сковороді належить розробка теорії “сродної праці”. За цією концепцією ідеальним може тільки таке суспільство, яке забезпечує своїм людям умови для виявлення природних здібностей.

В плані концепції “сродної” праці Сковорода розглядає і проблему рівності, висловлюючи ідею “нерівної рівності”. Він визначав тільки одну неминучу нерівність – нерівність здібності і покликання в одному і тому ж виді діяльності. Ця нерівність не є соціальною, вона здебільшого має природне походження.

Політично-правові і політико-філософські ідеї мислителів XVI–XVII ст. сприяли розвитку людської гідності і політичної свідомості народу України.

4.3. Основні ідеї української політичної думки XIX століття

У XIX ст. Розвиток політичної та правової думки в Україні відбувався під впливом соціально-економічних відносин визначених занепадом феодалізму і зародженням капіталізму. Явищем соціально-політичного життя в Україні в цей період можна вважати функціонування КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКЕ ТОВАРИСТВО.

ОСНОВНІ ПРЕДСТАВНИКИ – М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, П. Куліш, О. Маркович, Т. Шевченко та ін.

ІДЕЯ – слов'янського об'єднання, що виникла в результаті прагнення до національного визволення своєї Батьківщини – України і в подальшому набула конкретної політичної форми у вигляді слов'янської республіканської федерації. Основні ідеї товариства були викладені в “Книзі буття українського народу”, а шляхи і засоби досягнення мети – у “Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія”.

МЕТА – об'єднати усі слов'янські народи в єдину федеративну республіку. Члени товариства прагнули розкрити політичний ідеал, здійснення якого принесло б передусім свободу Україні. Але щоб його

осягнути, потрібно добре усвідомити та осмислити минуле й сучасне. У програмній частині “Статуту Слов’янського товариства св. Кирила і Мефодія” зазначалося, що “духовне і політичне об’єднання слов’ян є їх істинне призначення, до якого вони повинні прагнути”, і це призначення – історична доля кожного із слов’янських народів, у тому числі й українського.

ПОЛІТИЧНИЙ ІДЕАЛ – розкривався у “Книзі буття українського народу”, де давалася характеристика історичного розвитку України. В основу суспільно-державного устрою, тобто “управління, законодавства, права власності й освіти у всіх слов’ян” ставилися принципи християнської релігії. В усіх республіках передбачалися рівноправність всіх віросповідань, обов’язковість навчання народу, скасування кріпосного права і тілесних покарань тощо.

Відзначалося, що усі свободи український народ почав втрачати, коли Україну включили до складу Речі Посполитої. Єзуїти, пани, шляхта, магнати виступили проти козацтва як небезпечного явища, що розросталося і зміцнювалося, бо хотіли тримати народ у послухові й неволі.

Увесь секрет самозбереження і порятунку від загибелі України полягав у тому, що “вона не хотіла знати ні царя, ні пана”.

У системі відносин Україна – Польща – Московщина усі народи поневолені царем і панами, але народом-рабом був таки український, бо він терпів гніт у найстрахотливіших і найжорстокіших формах. Це становище визначало його долю як найголовнішого поборника свободи, рівності і братерства.

Отже, Кирило-Мефодіївське товариство чітко відстоювало ідеал свободи, рівності і братерства для українського та інших, насамперед слов’янських народів.

І нарешті, висувалася вимога представницької влади, тобто існування загального слов’янського собору з представників усіх племен.

МИКОЛА КОСТОМАРОВ (1817–1885) – автор головного програмного документа Кирило-Мефодіївського братства під назвою “Закон Божий” (Книги буття українського народу)”. Провідною ідеєю цього твору є ідея українського месіанізму, за якою Україна мала виконувати волю Божу – рятувати слов’янство.

У поглядах на державу М. Костомаров виходив з того, що всяка влада походить від Бога й не може бути абсолютною, самодержавною.

Становленню і зміцненню в Росії монархічної форми правління, за М. Костомаровим, сприяло прийняття християнства, яке передбачало

освячення влади зверху, а також татаро-монгольське панування, зацікавлене у створенні сильного апарату та одній довірений особі для збору данини. Таку особу було знайдено серед московських князів.

Перевагу він віддає такому республіканському устрою, де влада є виборною, змінною та підзвітною народним зборам, а відносини між народами будуються на федеративних засадах. Для М. Костомарова – федерація в поєднанні з республіканською формою правління була найдоцільнішою формою державного устрою. Він вважав її традиційно слов'янською формою, що має свої початки ще в Київській Русі і дає змогу поєднати прагнення українського народу до політичної самостійності та застерегти його від появи експлуататорських класів.

Суть слов'янської федерації М. Костомаров вбачав у тому, щоб кожна слов'янська держава – польська, литовська, українська, білоруська, російська – була самостійною та щоб у них був спільний виборний орган для вирішення загальних справ.

Очолювати як кожную окрему державу, так і їхній союз у цілому мали виборні особи. В усіх суб'єктах федерації мали бути впроваджені однакові основні закони, система мір, єдина грошова система, свобода торгівлі та ліквідація внутрішніх митниць, єдина центральна влада, якій належить управління збройними силами та зовнішніми зносинами при збереженні повної автономії кожного суб'єкта федерації щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства та народної освіти.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО (1814–1861) – справив великий вплив на політичні погляди членів Кирило-Мефодіївського братства насамперед силою свого поетичного слова. Але у його творах немає цілісної політичної концепції, йдеться про погляди на окремі проблеми державності, соціально-політичних відносин, суспільного ладу в цілому.

Т. Шевченко працює над проблемою відсутності єдності українського народу. Різко засуджує не тільки самодержавство, а й класове розшарування всередині самого українського народу. Причини рабського становища українського народу він вбачає не лише в діях зовнішніх сил та у внутрішніх чварах, а й у невідповідності української правлячої еліти – гетьманів і козацької старшини – завданням національного й соціального визволення.

Неоднозначним було його ставлення до Б. Хмельницького. Віддаючи належне державотворчій діяльності гетьмана, він не міг простити йому союзу з Росією.

Значне місце в політичних поезіях Т. Шевченка посідає проблема боротьби народів за національне визволення. Сутність колонізаторської політики царизму глибоко розкрита, зокрема, в поемі “Кавказ”. У цьому творі симпатії поета однозначно на боці поневолених кавказьких народів.

Т. Шевченко мріяв про утвердження соціальної рівності й політичної свободи. Віддаючи перевагу буржуазній республіці перед самодержавством, він, однак, не розглядав її як ідеальний суспільний лад, бо і в ній є соціальна нерівність і насильство.

Політичним ідеалом Т. Шевченка була демократична республіка – суспільство із самоврядуванням народу, колегіальною формою реалізації влади як гарантією від її сваволі. Вирішальна роль у такому суспільстві мала належати трудівникам, що працюють на своїй землі.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ (1841–1895) – український історик, етнограф, літературознавець і публіцист.

Політичні погляди М. Драгоманова формувалися під значним впливом ліберальних і особливо соціалістичних ідей. Перехід від родоплемінної організації суспільного життя до держави він пояснював дією таких чинників, як розвиток сім'ї, матеріального виробництва, класової боротьби, концентрація земель унаслідок завоювань. Не поділяв марксистську тезу про визначальну роль матеріального виробництва в суспільному розвитку. Люди прагнуть до спілкування та об'єднання, основними формами яких є громада й товариство.

Суть держави полягає в правах і свободах, якими наділені громадяни. Політична історія людства є кругообігом трьох основних форм держави – аристократії, монархії й демократії. Людство втратило первісну свободу й постійно прагне її повернути, але цьому заважає держава, навіть демократична, бо за такої форми депутати стають головуючими над народом і вирішують державні справи, не враховуючи його волю. М. Драгоманов пропонує радикальний, на його думку, крок: замість введення народоправства (демократії), що є лише однією з форм державного правління, впроваджувати самоврядування, щоб була “своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств”.

Поняття “громада” є ключовим у політичних поглядах М. Драгоманова. Громада у М. Драгоманова є первинною ланкою організації суспільного життя. Стосунки між громадами мають будуватися на федеративних засадах. Федерація утворюється в результаті децентралізації управління державою з громад як більш дрібних суспільних об'єднань. Він виступав за самостійні сильні

обласні органи влади, які мали б певну незалежність від центральної влади й діяли на автономних і самоврядних засадах.

Покінчити зі злиденністю і гнобленням можна тільки шляхом організації колективної праці за умови колективної власності громади на землю та знаряддя праці. Здійснення переходу до нового ладу (“громадівського соціалізму”) можливе еволюційним шляхом демократизації, піднесення культури і свідомості народу. М. Драгоманов виступав проти революційних перетворень.

Україна також має бути федеративним утворенням, яке складається з 20 земель (Київської, Одеської, Харківської, Поліської та ін.) і, у свою чергу, входить до побудованої на федеративних засадах Росії. У зв’язку з цим М. Драгоманов відкидав націоналізм і сепаратизм, виступаючи з позицій інтернаціоналізму.

ІВАН ФРАНКО (1856–1916) – видатний український поет, письменник, публіцист і громадсько-політичний діяч, був одним із організаторів Русько-української радикальної партії, брав участь у виданні її друкованих органів, видавав журнал “Житє і слово”. Є автором близько 3000 літературних творів, публіцистичних і наукових праць.

Політичні погляди І. Франка еволюціонували від громадівського соціалізму й захоплення марксизмом до позицій національної демократії та критики марксизму.

Погляди І. Франка на державу були близькими до марксистських. Виникнення держави він пов’язував з виникненням приватної власності та суспільних класів. Найважливішою ознакою держави вважав відокремлений від суспільства управлінський апарат, що виступає як чинник насильства стосовно суспільства.

Конституційність, парламентаризм не ліквідують соціальної нерівності, бо парламент насправді представляє інтереси заможних верств суспільства, а буржуазне право захищає ці інтереси і робить трудящих фактично безправними.

Ці погляди І. Франка на державу визначили і його негативне ставлення до марксистської ідеї держави диктатури пролетаріату. Така держава також матиме чиновницько-адміністративний апарат, який стоятиме над народом, і соціальна нерівність не буде подолана. У зв’язку з цим соціалістичне суспільство І. Франко уявляв як співдружність людей праці, засновану на господарській рівності, повній громадянській і політичній свободі, несумісній з державою. Політична

свобода полягає у відсутності політичного тиску та управління зверху, держави як органу примусу.

Головними осередками влади народу вважав громади, що виконуватимуть усі функції управління суспільством. І. Франко віддавав перевагу безпосередній демократії, хоча не заперечував необхідності і представницької демократії. Органи представницької демократії утворюються на рівні вільного союзу громад, представники яких формують єдиний представницький орган для вирішення важливих питань – зовнішньої торгівлі, суду, оборони та ін.

Велику увагу І. Франко приділяв національному питанню. Він закликав інтелігенцію сприяти формуванню української нації, здатної до самостійного культурного й політичного життя і спроможної активно засвоювати загальнолюдські культурні здобутки.

І. Франко виступав за політичну незалежність націй. Однак така незалежність, на його думку, не передбачає обов'язкового відокремлення всіх націй, що входили до складу Російської держави. Формою політичної незалежності соціально звільнених народів може бути демократична автономія у складі федерації.

Обстоював ідею федерації політичне рівноправних народів з демократичною, республіканською формою правління, заснованою на громаді як первинному самоврядному територіальному об'єднанні. На його думку, вільний розвиток народів без будь-якого верховенства однієї нації над іншою здатні забезпечити соціалізм і федерація. На федеративних засадах мають будуватися відносини між народами як у межах окремих країн, так і у всесвітньому масштабі.

Хоча І. Франко багато в чому поділяв марксистські погляди на проблеми суспільного розвитку, він виступав проти абсолютизації марксистського вчення, закликав сприймати його як продукт певної епохи, а не як керівництво до дії на всі часи.

4.4. Державотворчі пошуки у вітчизняній політичній думці ХХ ст.

З початком ХХ ст. українська національна ідея набула значного поширення. Попри суперечності її розвитку, різні інтерпретації політичними партіями і представниками суспільно-політичної думки, поразку національно-визвольних змагань у революційну добу